

UOT 39

XALÇALARIMIZ ÜZƏRİNDƏKİ TENGRİ

Açar sözləri: xalça, türk xalqları, xaç, inanc, Tengri, günəş, od

Ключевые слова: ковер, тюркские народы, крест, верования, Тенгри, солнце, огонь

Key words: carpet, Turkish people, cross, beliefs, Tengri, sun, fire

Qədim inanclarla bağlı toxuculuq məmulatları və onların ən mükəmməl nümunəsi olan xalçalar üzərində tez-tez rast gəldiyimiz bərabərtərəfli xaç yaxud, bəzi elmi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi “üstəgəl”, “artar” elementinin tarixi çox qədimdir. Azərbaycanda bu elementdən hələ eramızdan əvvəl istər inşaat sahəsində, istərsə də sənətkarlıq sahəsində (tunc və saxsı məlumatlar üzərində) istifadə olunmuşdur. Gəncəçay və Borsunlu abidələrində tapılmış bir çox əşyaların üzərində xaç, svastika işarələri həkk olunmuşdur (1, s. 57-58). Akademik Z.Bünyadov bu iki işarənin odun, alovun simvolu olduğunu və Yaxın Şərqdə hələ Eneolit dövründə təşəkkül tapmış xaç işarəsinin sonralar Qədim Misir, Aşşur və bir çox başqa ölkələrdə geniş yayıldığını yazır (1, s. 58). Borsunlu kurqanından (e.ə. XIII-XII əsrlər) tapılmış dərin boşqabların səthi üzərinə işlənmiş xaç güman ki, qabın içərisində saxlanılan məhsulun bərəkətli olması və onu gözdən qorumaq məqsədi güdmüşdür. Azərbaycan ərazisində xaçla əlaqədar başqa tapıntıların da adını çəkmək mümkündür. Sarıçoban (e.ə. XII-XI əsrlər) kurqanındakı qəbir xaç şəklində qazılmışdır (1, s. 58). Çünki keçmişdə bu cür işarələr sırf inanclarla bağlı olmuş və bəzək elementi sayılmamışdır. Belə ki, fikrimizcə, “xaç” bərəkət rəmzi olmaqla yanaşı, həm də nəzərdən qorunma rəmzi olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu inanc türk xalqları arasında islamadək mövcud olmuşdur. Lakin islam yayıldıqdan sonra belə, bu inancın izləri xalçalardan, memarlıq abidələri üzərindən silinməmişdir. M.Seyidov xaçın, oda bağlılığın xristianlıqdan çox-çox əvvəl mifik təfəkkürdə mövcud olduğunu bildirir (2, s. 93).

Xaç motivinin insanların həyatında bu qədər geniş yer alması ilə bağlı bir çox fikirlər mövcuddur. Bu element, fikrimizcə, türk xalqları arasında yaranaraq digər xalqlara da onlardan keçmişdir. Xaç elementi Azərbaycandakı toponimlər oronimlər, hidronimlər və oykonimlərdə də özünə yaşama hüququ qazandırmışdır. Azərbaycanda ərazisində “xaç” komponentli aşağıdakı toponimlər qeydə alınmışdır: Xaçal Kəker oronimi (Balakən rayonunda dağ), Xaçbulaq hidronimi (Daşkəsən rayonunda çay), Xaçbulaq oykonimi (Daşkəsən rayonunda kənd), Xaçın hidronimi (Kür çayının bir qolu), Xaçınabad oykonimi (Beyləqan rayonu ərazisində kənd), Xaçınçay hidronimi (Ağdam rayonu ərazisində su

anbarı), Xaçındərbətli oykonimi (Ağdam rayonunda kənd), 1991-ci ildə Xaçbulaq kəndinin adı Xoşbulaq kimi rəsmiləşdirilmiş, xaç sözünün qədim türk sözlərindən biri kimi Azərbaycan toponimlərində yeri olması unudulmuşdur (3, s. 332).

Xaç (bərabərtərəfli xaç) Qərbi Asiya ərazisində əldə edilmiş silindrlər üzərində də geniş təsvir edilmişdir. Belə ki, Qərbi Asiya silindrlərini tədqiq etmiş W.H.Hard svastikanın öz başlanğıcını istər şərqdə, istərsə də qərbdə çox dəbli olan xaçdan götürdüyünü yazır (4, s.15). Müəllif həmçinin De Morqanın Elamda keramika üzərində də onu (xaçı) təsbit etdiyini yazır (4, s. 394).

Xaç elementi hələ qədim qayaüstü rəsmlərdən məlumdur. Xalçalar üzərində müxtəlif həndəsi fiqurlar içərisində işlənən xaç elementi qayaüstü təsvirlərdə əsasən günəşi simvolizə edən dairə içərisində təsvir olunmuşdur. Bu təsvirlərin birgə verilməsi ilə əlaqədar elmi ədəbiyyatda fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərində, həmçinin türklərin yayıldığı bir çox ərazidə bu işarələr birgə işlənmişdir. Gəmiqayada Günəşə sitayışı ifadə edən sərbəst dairə, daxilində xaç çəkilmiş dairə, svastika və s. kimi işarələr qeydə alınmışdır (5, s. 78). Dörd tərəfə çıxıntısı olan dairə təsviri qədim türklərdə göy timsalı, dairənin daxilindəki xaç qədim Çində göyün dörd tərəfində göy gurultusu, uyğurlarda “dörd bulunq” (dörd cəhət) rəmzi idi (5, s. 78). Ümumiyyətlə, göy cisimlərinə sitayiş, demək olar ki, dünyanın bir çox qədim sivilizasiyalarında mövcud olmuşdur. Buna bariz misal misirlilərin Günəş allahı Amon Ra-ya sitayişini, yaxud da Qafqaz Albaniyasında Ay allahına (Selənaya) inamı və s. qeyd edə bilərik. Lakin içərisində xaç olan günəş təsvirləri daha çox türk xalqlarının coğrafi yayılma arealında mövcud olmuşdur. Belə ki, Dağıstanın Çinna-Xita, Çuval-Xvarab-Naxir və Xaritani I yaşayış məskənlərində araşdırma aparən V.M.Kotoviç oradakı günəş təsvirlərinin içinə xaç çəkilərək dörd hissəyə bölünməsindən bəhs etmişdir (6, s. 1). Həmçinin müəllif Xaritani I Neolit dönməsinə aid təsvirlərin Çatal-Höyük və Orta Asiyadakı Pəsəcik-təpə ziyarətgahlarının təsvirləri arasındakı oxşarlığı da qeyd edir (6, s. 93.). Dairə içərisində xaç təsvirləri Anadolu mədəniyyətlər müzeyinin e.ə. III minilliyin ikinci yarısına aid əntiq əşyaları üzərində də mövcuddur və onların da totem-ovsun ayinləri zamanı istifadə olunduğu məlumdur (7, s. 73). Günəş təsvirləri Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının tunc məmulatları üzərində dairəvi spiral, təkər modelinə bənzər və çərxifələk (svastika) nişanı şəklində təsvir edilmişdir (8, s. 148). Zamanla müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq günəş simvolu olan dairə içərisində xaç “çərxifələk” adlandırdığımız simvol halına gəlsə də, onun ilk variantı da elə məhz günəşi ifadə edən dairə içində üstəgəl kimi verilmişdir və bu da sırf türk xalqlarının göyə və insanlara istilik verən günəşə inanclarından doğmuşdur. Türk xalqlarının günümüzədək gəlib çıxmış günəşə inanclarını təsdiqləyən müxtəlif faktlar mövcuddur. A.X.Marqulan Qazaxıstanın Tunc dövrü məmulatları üzərində xalq arasında insanın həyatını qoruyan od və göyün-ali tanrının (Göy tanrının) simvolları sayılan astral dairənin motivlərinə rast gəldiyini yazır (9, s. 31). Türk şaman dualarında igidlərin Günəşlə Ayın lütfündən yarandıqları söylənir və ulu əcdad Oğuz xaqanın da oğullarından birinin adı Gün xaqan olmuşdur (10, s. 141). Bəngü daş yazılarında, Çin illiklərində və müxtəlif yazılı qaynaqlarda Hunların Yer-suba, Göy

Tanrıya, günəşə at qurban kəsdikləri haqqında məlumat verilir (11, s.29). Məlum olduğu kimi Azərbaycanda da hələ qədimdən bəri Günəş müqəddəs sayılmış və ona Gün deyilmişdir. Hun çağından etibarən günəşə Kün deyildiyi də məlumdur (11, s. 29). Xalq deyimlərimizdən olan qarğış və alqışlarımızın içində də bu inancla əlaqədar bir çox misallar mövcuddur. Məsələn, “səni gün üzü görməyəsən”, “üzünə gün doğmasın” kimi qarğışlarda qarşı tərəfə xoş gün görməmək arzulanır. “Günün ağ olsun!”, “Ağ günlü, ağ yayıqlı olasan!” kimi alqışlarda isə (gün haqqı andı) qarşı tərəfə xoşbəxtlik dilənir. Bu cür misalları bayatılarımızdan da gətirmək olar:

Gün çıxar, dağ gün görər,
Boylanar bağ gün görər.
Can qürbətdə çürüyər,
Vətəndə ağ gün görər.

Bu inancın qalıqları xalqımız arasında insanlara ad verilməsində də özünü göstərir. Məsələn, müasir dövrdə qız və oğlan uşaqlarına Günay, Aygün, Günəş, Elgün və s. kimi adların qoyulması buna bariz nümunədir. Azərbaycanda məlum olan kromlexlər də günəşə sitayişin mövcud olmasını sübut edir. Kromlex-fransızca krom yəni çevrə və lex daş sözlərindən meydana gəlib. Adi çevrə şəkilli kromlexlərə Qobustanda və Xankəndi rayonunda, konsentrik kromlexlərə isə Abşeron və Şüvəlan kəndinin kənarında aşağı “Ağ daş” deyilən yerdə təsadüf edilmişdir (12, s. 53). Daşların bu formada düzülüşü günəşə və digər səma cisimlərinə inamla əlaqədardır. Həmçinin bəzi qayaüstü təsvirlərdə (Azərbaycanla yanaşı, bunu Dağıstanda da müşahidə etmək olur) günəş oxra ilə boyanmışdır. Günəşin oxra ilə boyanmasının iki səbəbi vardır. Əvvəlcə, mütəxəssislərin dediyinə görə, qədim insanın əlində olan ilk təbii rənglərdən biri, bəlkə də birincisi oxra idi (13, s. 149). İkincisi, oxranın rəngi günəşin, odun rənginə çox yaxındır. Günəşin oxra ilə çəkilməsi onun əbədiyyətinə işarədir (13, s. 149). Oxra ilə rənglənmiş kurqan divarlarına və skeletlərə Azərbaycanda da rast gəlinir. Bu cür qalıqlar Yenisey və onun ətrafındakı ərazilərdə də (Orta Yeniseydə daş üzərində, Sayanda xan ağzında və Oqlaxda) rast gəlinmişdir (13, s. 149). Türk mifoloji görüşündə də al rənglə (qırmızı) əlaqəli müxtəlif ruhlara mövcud olmuşdur. Məsələn, “al” ruhu araşdırmalarda həmçinin “ocaq, od tanrısı” olaraq da yozulur. Yeri gəlmişkən, “Al” sözünün saxa türkcəsində “od ruhu” anlamı var, lakin bu anlam “Al”ın hər hansı halda ilkin mifoloji semantikasından gəlmir (14, s. 25). Günümüzdə də bəzi xəstəliklərin sağlması üçün məhz qırmızı rəng çarə sayılır. Məsələn, qızılça xəstəliyi zamanı qırmızı rəngə baxmaqla, qırmızı paltar geyinməklə xəstəliyin sağalacağına inanılır. Həmçinin göz qapağında titrəmə olan zaman, inama görə üzərinə qırmızı sap qoyulması inancı da mövcuddur. Gəlinin belinə qırmızı bağlanması, başına qırmızı ləçək atılması da günəş təcəssümü olan qırmızı-al rəngə olan inamdan irəli gəlmişdir. Burada da biz qırmızının qoruyucu qüvvəsini görürük ki, bu da günəşin rəngini ifadə etməsindən irəli gəlir.

Odon (alovun) qoruyucu magik roluna biz xalq arasında doğuş və ondan sonrakı ayınlar zamanı da rast gəlirik. Ailə üçün çox vacib olan məqamlardan biri doğuş zamanı ana və uşağının salamat qalması idi. Məlumatçı N.Pəlvərin söylə-

diyinə görə, qədimdə doğuş zamanı qadınların vəziyyəti pisləşərdisə, belə deyərdilər: “Fılankəsi Al (Hal) aparır”. Böyük ehtimalla qadının qanaxma ilə müşayət olunan vəziyyətinə belə deyilirmiş. Al (Hal) anası və ya ruhu bəd ruh olmaqla insanlara daim bədbəxtlik, ölüm gətirmişdir. Bunun üçün görülən müxtəlif tədbirlər mövcud idi. Doğən qadınların ən qorxulu düşməni “Al” ruhu idi. Doğumun ilin hansı vaxtında baş verməsindən asılı olmayaraq ocaq yanmalı idi. Belə əqidə vardı ki, hal arvadı zahının yatdığı evə bacadan girə bilər, ona görə buxarıdan bu müddət ərzində tüstü çıxmalı idi (15, s. 297).

Yaxın Şərqi ölkələrinin inanclar sistemində günəş özünəməxsus yer tutmuşdur. Hazırda Metropolitan muzeyində saxlanılan əhəngdaşından hazırlanmış, Hititlərin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edən bir fiqur üzərində iki öküz-insan (bədəni öküz, başı insan-N.S.) əllərində ilahi simvol olan qanadlı günəş tutmuşlar (7, s. 23). İnsanların günəşə bu cür ibadət etməsi bir şərqi ölkəsi kimi Azərbaycanda da mövcud olmuşdur. Məsələn, Qobustanda Cingirdağ ərazisində 14 saylı daş üzərindəki 8, 9 və 11 saylı rəsmlərdə günəşə ibadət edən kahin təsvir edilmişdir (16, s. 28).

Xaç və günəşi ifadə edən dairə simvolları birləşərək əmələ gətirdiyi çərxifələk rəsmi Azərbaycan tayfaları arasında, bütövlükdə Qafqazda Tunc dövründə, eləcə də skiflər arasında çox geniş yayılmış bir işarədir. Bu işarəni damğalarla paralel tədqiq etdikdə isə daha maraqlı faktlar üzə çıxır. Orxon məbədlərində X və + qrafemlərinin (səs bildirən hərflər) bir variantı kimi dairə içərisində üstəgəl işarəsinə də təsadüf olunur (14, s. 50). Belə ki, Orxon əlifbasında bu səs özü “T” səsini ifadə edir. Dərbənd yaxınlığındakı Bələncər şəhəri xarabalıqlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tanrıçılıq məbədinin qalıqları və qədim Tenqri xan rəmzləri müəyyən edilmişdir (14, s. 83) ki, onların arasında bu işarəyə də rast gəlirik. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi hunlar günəşə və göylərə inanmışlar. Salmələrdə hunların öz çadırlarını bərabərtərəfli Tanrı açası (xaçı) + ilə yanaşı, Günəşi simvolizə edən “altun top”, “qızıl alma”, “döngələk” və s. adlandırılan qızılı dairə təsviri ilə bəzədikləri, sübh tezdən əllərini Günəşə doğru açaraq dua etdikləri qeyd olunur (14, s. 84). Qeyd edək ki, İslam dininin yayılmasından sonra da əllərini göyə açaraq dua etmək türk xalqlarının qədim dini olan Göy Tanrıçılıqdan qalan şüuraltı vərdişlərdəndir. Çərxifələk işarəsinin dəqiq təsvirini yenə Orxon əlifbasının digər bir damğasında müşahidə edə bilərik. Burada “üstəgəl” işarəsinə bəzi əlavələr edilərək “Z” səsini verən damğa əmələ gətirilmişdir.

Çərxifələk elementinin əslində xaç və dairədən yaranmasını qeyd etsək də, bu simvolun niyə dünya xalqları arasında bu qədər aktual olmasının özünün də müəyyən səbəbləri var. İnsanlar yarandığı ik zamanlardan etibarən isinmək, daha sonra isə yemək bişirilməsi üçün oda-alova möhtac olmuşlar. Azıx düşərgəsində metrərlə hündürükdə yığılıb qalmış kül qalıqları da bunu sübut edir. Bütün digər xalqlar üçün də od vacib bir amil hesab edilmişdir və onun sönməsi böyük bir faciə hesab edilmişdir. Zamanla od əldə etmək üçün insanlar çaxmaqdaşından və müxtəlif ağaclardan istifadə etməyə başlamışdır ki, bu da ağacların üstəgəl şəklində bir-birinə sürtünməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Xaç yaxud üstəgəl simvolu bununla da ilahiləşdirilməyə başlamış və günəşin, istinin rəmzinə çevrilmişdir. Zənnimizcə, insanları, həm də vəhşi heyvanlardan qoruduğu üçün oda,

bir növ, qoruyucu bir simvol kimi də baxmışlar. A.V.Tarunin xaça inamın ilk əvvəl, bilavasitə “canlı müqəddəs od”la, daha dəqiq desək, onu əldə etmək metodu ilə əlaqələdar olduğunu yazır (17, s. 7). Xaç naxışından bir çox sivilizasiyalarda istifadə edilsə də, çərxifələk simvolunun ilkin variantlarına məhz Şərqlərdə rast gəlinməsi onun vətəninə məhz Şərqlərdə olduğu ehtimalına əsas verir. İnsanların həyatında mühüm rol oynayan və odun əldə edilməsi ilə əlaqələndirilən xaç, zamanla odun-alovun simvoluna çevrilir. Günümüzdə də odla əlaqədar bir çox inanclar xalqımızın təfəkküründə qorunub saxlanmışdır. Məsələn, od yanan yeri murdarlamaq olmaz, oda tüpürmək olmaz. Hətta odun qoruyucu funksiyasına biz el adətlərində də rast gəlirik. Belə ki, üzərliyin yandırılaraq tüstüsünün otağa, evə verilməsi ritualı özündə böyük məna daşıyır. Məlumdur ki, qədim türklərdə tüstü ilə təmizlənmə, paklama ayini mövcud olmuşdur. Menandr Protektor, Bizans elçisi olaraq 568-ci ilin avqustunda İstanbuldan (o zaman: Konstantinopoldan-N.S.) Türkiyəyə gedən Zemarkhosun nəql etdiklərinə dayanaraq, türklərin elçini və əşyanı, atəş ayini sırasında tüstüləməklə bəd ruhlardan arındırdıqlarını söyləyir: “Gətirdikləri bütün əşyaları aldılar və yerə qoydular. Sonra tüstü üçün istifadə olunan budaqlarla bir atəş yandırdılar. Anlaşılmaz bir neçə söz söyləyərək, bir tərəfdən çan və bir davul çalaraq, əllərində çırıldayan tüstü budaqlarla fırlanmağa başladılar. Bu halda pis ruhları qovarmış kimi hərəkətlər edirdilər” (18, s. 119). Hətta məlumdur ki, türk xalqları oda ocaq da emişlər. Hazırda bəzən ocaq sözü ailə sözünü əvəz edir. Əgər kiminsə evində bəd hadisə baş verərsə, o zaman ocağına od düşüb sözü işlədilir. Odun-alovun müqəddəs sayıldığını göstərən başqa bir fakt isə türk xalqlarında pirlərə, müqəddəs yerlərə “ocaq” deyilməsidir. “Ocaq” məhfumu çağdaş türklərdə həm soy, nəsil, həm təriqət başçıların adı, həm də bəlli xəstəlikləri sağaltmaq gücündə olan və bu işi özünə məslək edən kəslər anlayışında işlənir (10, s. 283). Qobustan qayalarında təsvir olunan və yazın gəlişi kimi yozulan ritual rəqslər də məhz odun ətrafında həyata keçirilir. Məlum olduğu kimi, Novruz bayramı zamanı insanlar od üzərindən atlanaraq ağırlıqlarını odun götürə biləcəyinə inanırlar. Daha sonra yaranan dinlərdə də od-alov kultu mövcud olmuşdur. Məsələn, atəş-pərəstliyə görə su və torpaqla yanaşı od da müqəddəs sayılırdı. Bu səbəbdən də onlar ölümlərini nə torpağa basdırmaz, nə suya ataraq suyu murdarlamaz, nə də odda yandırmazmışlar. Oda olan bu inancın atəş-pərəstliyə də siraət etməsinə M.Seyidovun XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş səyyah qadın Karla Serenanın Bakıdakı odla bağlı inam haqqındakı qeydi maraqlıdır. Müəllif Karla Serenanın sözlərinə istinadən yazır: “Bağdakı gəzintidən sonra (söhbət Bakı bağlarından gedir-M.S.) dəniz səyahətinə çıxdım, oradakı tonqalların arasından keçdim. Deyirlərki, hər cür bələdan uzaq olmaq üçün bu alovun arasından üç dəfə keçmək lazımdır” (13, səh.167). Bu hadisə Menandr Protektorun qeydləri ilə üst-üstə düşür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Göy Tanrının yaxud Tengrinin bir simvolu olan xaç xalçaçılıq məktəblərimizin demək olar ki, bütün nümunələri üzərində qarşımıza çıxır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunun zəngin toxuculuq nümunələri içərisində mühafizə olunan müxtəlif toxuculuq nümunələri üzərində də bu naxışa tez-tez rast gəlinir. Xalçalarımız üzərində “Tengri”nin ən gözəl nümunəsinə dünyaca məşhur xalçamız olan Quba xalçaçılıq məktəbinə

xas olan “Qollu Çiçi” xalçası üzərində rast gəlirik. Burada mərkəzdə xaç şəklində “iççi” adlanan və şaman təcəssümü olan element toxunmuşdur.

Məfrəşlər üzərində bu işarəni daha çox görmək olar. Məfrəştin üzərinə içindəkiləri qorumaq məqsədi ilə müxtəlif qoruyucu simvollar toxunurdu. Şirvanda toxunan 6603 inventar nömrəli məfrəşin üzərində gözə bənzəyən səkkizbucaqlı içərisində və haşiyələrində xaç işarələri var. Həmçinin Şirvana xas 6163, 8134 inventar nömrəli məfrəşlər üzərində də xaç elementi mövcuddur. Qarabağda toxunmuş 8955, 8392, 7204 inventar nömrəli məfrəşlər üzərində də bu elementi müşahidə etmək olar.

Bunlar arasında 7204 inventar nömrəli məfrəş daha maraqlıdır. Belə ki, buradakı xaçlar “T” şəkilli toxunmuşdur. Çullar üzərində də belə xaçlara rast gəlmək mümkündür. Qarabağ (EF inv. 5605), Qazax (EF inv. 6244), Şirvan (EF inv. 8147, 8140) xalçaçılıq məktəbinə aid dəvə və at çulları üzərində xaçlar toxunmuşdur. Lakin onların arasında 8140 inventar nömrəli at çulu xaçın odu simvolizə edən bir qoruyucu rəmz olduğunu təsdiqləyir. Belə ki, burada türk xalqlarının bərəkət rəmzi olan qoç başı və qoçun tam alnının ortasında xaç təsvir edilmişdir.

Zənnimizcə, tarixi hələ eramızdan əvvəllərə aid olan bu qədim simvol daha sonralar türk xalqlarının günəşə, göyə olan inancı sayəsində Tenqrinin rəmzinə çevrilmiş və xalq arasında yaşamağa davam etmişdir. Xalça və xalça məmulatları isə türk xalqlarının həyatının bütün sahələrində istifadə etdikləri bir məişət əşyası olduğu üçün onun üzərinə bu inanc qoruyucu məqsədlə və tanrının xeyir-duası simvolu kimi toxunmuşdur. İnsanlar Tengriyə inamı unutsalar da, onun qoruyucu gücünə inanaraq təxtəlsüzür onu yaşadmağa davam etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Çıraq, 2007.
2. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, Gənclik, 1994.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
4. Ward H.W. The seal cylinders of western Asia. Washington, 1910. P. 424.
5. Müseyibli N. Gəmiqaya. Bakı, Çaşıoğlu, 2004.
6. Котович В.М. Древнейшие писаницы горного Дагестана. Москва, Наука, 1976. 99 с.
7. Anadolu medeniyyetler muzesi. Ankara, 2006.
8. Avşarova İ. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e.ə.XIV-VII əsrlər). Bakı, Nurlan, 2007.
9. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. I том. Алма-Ата, Онер, 1986.
10. Мəmmədov С. В. Түрк мифoloji sözlüyü. Bakı, 2003.

11. İnan A. Eski türk dini tarihi. İstanbul, Milli eğitim basım evi, 1976.
12. Rzayev N. Qayalar danışır. Bakı, Elm, 1985.
13. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983.
14. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər, mənimsəmələr. Bakı, 2013.
15. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah II hissə. Bakı, Elm, 1994.
16. Cəfərzadə İ.M. Qobustan qayaüstü rəsmləri. Bakı, 1999.
17. Тарунин А.В. Сакральный символ. Москва, 2009.
18. Esin E. Türk kosmolojisine giriş. \\ www/toplumsalbilinc.org.

Севиндж Акиф кызы Насирова

TENGRI NA KOVRAH

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются история узора в виде креста на коврах и ковровых изделиях и связанные с ним верования. Одновременно отмечается, что подобные верования сохранились и в наши дни. Крест возник как выражение поклонения древнетюркских народов огню, пламени. Это позволяет сделать вывод, что он являлся одним из символов Небесного Божества, т.е. Тенгри. Исследование также опирается на устное народное творчество, образцы фольклора, археологические находки, топонимику. В статье использованы материалы Национального Музея Истории Азербайджана.

Sevinje Akif gizi Nasirova

TENGRI ON CARPETS

SUMMARY

The research theme of this article is the history of cross and its patterns on the rugs and rug materials. The connection of beliefs with it is also researched. It deals with the influence of this beliefs in our modern life, too. In conclusion it turned out that it was one of the symbols of Gok Tengri or Tengri which had connection with the beliefs to the fire of Turkish peoples. While researching we turned to the samples of folklore, archaeological findings and toponomy. The materials of National History Museum of Azerbaijan are used in the article.